

SUBVERZIVNI IDENITITETI*

Ratka Marić: Pokretanjem druge teme u najavljenom ciklusu debata prepoznajemo podsticaje koji oblikuju svakodnevna iskustva, razmatramo materijal upotrebljiv za osavremenjivanje delatne politike kulture u Srbiji. Moja priča o poimanju subverzivnog sveta stvaralačke komunikacije, zamisao ličnog delovanja, oslanja se na instinkt improvizacije i načine uigravanja alternativne dimenzije. Napor aktera da dela drugačije, da propita naredbe svakodnevice, da odbije prisilu, da izbegne obavezu “naručenog” nastupa, da izrazi nepoštovanje modela koji ga ponižava kada sledi zadati model strukturiran kao adekvatan i funkcionalan, javno predstavljen kao obavezujući zakon kulture. Način na koji govorim o subverzivnom iskustvu uključuje smisao koji pojedinci pripisuju odabranoj svakodnevici, a stvaraoци predočavaju niz obrta koje dobrovoljno označavaju kao umetničku praksu. Kada su akteri sposobni da iznuđe saglasnost autoriteta, da probude tragalački duh vizionara, da duhovito obrade fatalnu tradiciju izneveravanja, tada osnažuju načine održanja proverenih vrednosti. Uvereni u dobre namere stvaralaca koji propisuju obavezujuće pogone samoprevazilaženja, radosno oslobađamo energiju uloženu u shvatanje procesa. Opterećeni učincima subverzivnih izbora bližnjih, snalazimo se u okolnostima koje garantuje promišljen redosled pojavljivanja aktera i koordinaciju proverenih postupaka. Nadahnuto se klonimo

* Tribina je održana u Pančevu (22. II 2002); organizator i moderator – dr Ratka Marić

uzora i oponašamo trabante, da bismo se po delima međusobno razlikovali i to pripisali "vlastitoj" naravi. Da bismo upoznali redosled veličina, pridržavamo se propisa, savlađujemo dril, ovladavamo veštinama izmeštanja redosleda u dostizanju istog. Paralelno sa obrazovanjem, disciplinovano se prepuštamo igranju (dodeljenih, odabranih) uloga zahvalnog zamorčeta, nestrpljivog gladijatora, dobrodušnog suseda, bespomoćnog progonitelja, bezličnog razuzdanka (Raspucina), bodrog smarateljja, sladostrasne kreposnice (hedonizmu sklone revnosnice). Svako od nas je sposoban da ispolji neposlušnost, da "naloži" bližnje na uzaludnu rabotu, spreman da odbije ponudu, da očekuje poštovanje zadatog, da otkáže najavljenog, da obmane, da zavede, da zanemari osvojeni model, da izigra pravilo, da se oglušiti o bližnjeg svog, da zakaže, da izneveri, da se obaveže na važeći zakon kulture, da se predomisli, da osmisli za sebe kao za drugog prihvatljiviju opciju. Kao što se prilagođava, povlači i preuzima obrasce, isto tako se izdvaja dosetkom, nameće prihvatljivije rešenje i uspeva da svoje delo obeleži izuzetnim atributima, da bi lik pratilo pojačano javno interesovanje. Postojeći kulturni znak je oskudan, previđa seriju potreba i izostavlja niz aktera sa scene, ma kako ga analitičar predočavao kao snažan i sveobuhvatan. Pogotovo je gramatika stvaralaštva zagonetna. Kulturna država uzdiže čin oplemenjivanja, uvažava dela, štiti aktere koji stvaraju, rasprostiru i procenjuju vrednosti čije promišljanje, proporcionalno zastupanje, spretno obnavlja. Subverzivni senzibilitet je redak dar, akteri su povremeno spremni da prihvate unutrašnji nagovor, a izuzetne ličnosti sklone i sposobne da reaguju drugačije od očekivanog. Pojedinaac koji spretno sledi principe subverzivnog stvaralaštva, osnažuje svoju poziciju, usklađuje odvijanje postojećih uloga u zatečenom prostoru. Spreman je da potvrdi glas priznanja unutar opšteprihvaćenog kodeksa i ispolji gest poricanja izvan poznatih standarda. Usavršavanjem obrazaca odbijanja suvišnog, akter protestuje baš kada je to važno, stavljajući do znanja koliko su ponude nezgrapne. Stvaralac nenametljivo odobrovoljava nosioce odabranih principa? On je biće kome je blisko iskustvo prestupa? Ko određuje cenu pobune, ko je i čime plaća? Šta su efekti učestale primene taktike odolevanja? Zašto gospodari napuštaju modele maštovitog zanovetanja? Kako se ratosiljati neukog uslovljavanja i nezgrapnog oslovljavanja?

Pre nego što zamolimo naše domaćine da nam, predstavljajući svoj rad, ukažu na način na koji u konkretnom radu mogu da se pronađu odgovori na postavljena pitanja, pročitacu vam tekst pod naslovom "Subverzivni identiteti – potkultura – stvaralaštvo" koji nam je poslao jedan od pozvanih učesnika razgovora, Nikola Šuica, koji, nažalost, nije mogao i lično da prisustvuje:

"Predložena teza u pismu poziva se na citat: 'Rekonstrukcija značenja subverzivnih zahvata aktera, vrsta rekonstrukcije kao takve, morala bi da obuhvati realno stanje stvari u našim sredinama, razvrsta pojedine pripadnike i delatnike alternativnog i potkulturnog obeležja i odmeri dejstva na temu pobunjeničkog stvaralaštva, sagleda realne momente i suštinski cilj određenog pobunjeničtva.' Iskrsava pitanje o određivanju stvarnih identiteta istinskog pripadnika potkulture ili stvaraoca subverzivnog naboja, stvarnog identiteta stvarne potkulture, tokom devedesetih godina, naročito nijansiranja konačnog oslobađanja od zatvorenih modela društva pojedinca i kulture druge polovine decenije. Vezujem se za toliko citirano i ponavljano stanje urbanosti i urbanog koja su sinhrona s poznatim i naglašavanim primerima društvenog rastvaranja i iščezavanja srednje klase, njenih potreba i određenja i slično. Šta je delovanje pobunjeničkog stvaralaštva u domenu vizuelnih umetnosti i sve naglašenijeg globalnog određenja vizuelne kulture, na primer, urbanosti ili rastvaranja sredine kakav je bio a i nadalje *jeste* Beograd, tokom poslednje decenije? Još sredinom decenije odrednica POSTBEOGRAD stekla je odgovarajući, ne samo novinarski sinonim za tezu o stanju tehnologije grada i pozicioniranja delovanja u njegovoj kulturi. POSTBEOGRAD obuhvatio bi, kao aktiviranu energiju, stanje zastarelosti, i to zastarelosti u smislu određenja koje količnik pustošenja, nebrige, konformizma, proizvodjenja i materijalnosti skreće u domen i filozofske antropologije i preispitivanja etičnosti određene kulture. Iz takve prakse, reakcija i potkulturna strategija nije samo formirana za buduće udžbenike kulturoloških studija i fenomena vizuelnosti u kulturi, delovanju likovnih umetnika i manifestacija bez obzira na njihovu pojedinačnu razbuzdu, neuspavanu svest, lične napore i opiranje bezočnoj folklorizaciji i trijumfu eklektičkih proizvoljnih tvorevina koje su potisnule sve stvaralačke disci-

pline, ali i umanjile njihovo moguće značenje. Pomenuta etičnost ove kulture je oblast koja zaslužuje zasebnu argumentovanu ekspoziciju, pogotovu na temu sezonskog zaboravljanja i potiskivanja. Izgleda da su i primeri osveščene kulture tog otpora i nepristajanja na svakodnevnu folklorizaciju učinili dosta na temu zaboravljanja pojedinih usvojenih načela civilizovanosti. Gde je danas margina delovanja u kulturi? Da li je to, možda, strategija sagledavanja podređenog i potisnutog znanja koje naizgled, samo naizgled, podrazumeva svest urbanog stvaraoaca, zastupnika proklamovane tolerancije i demokratskih načela, koji najčešće nema osnovna poimanja o tome šta je, na primer, značila primena afričkih maski u odnosu na engrovski model stojećeg akta kod Pikasa? Šta je unosila dvanaestotonska lestvica u modernističkoj muzici XX veka u Beču kao gradu valcera? Zatim, koja je revolucionarnost Nabokova u odnosu na Džojsovo pisanje, ili šta se otkriva u znacima koje Prust ispisuje kroz zapažanja svog junaka prema prostoru i vremenu? Ali i senzibilitetu oko naslikanog kamenog zida s Vermerove slike *Pogled na Delft*? Da li je istinski pripadnik potkulture i pravi subverzivni stvaralac neko ko je sticao i formirao znanje i istančanost, a ne završava u fokusu vlastitih reakcija na medije, *fashion* i rokenrol scenu kao obrasce koji se preklapaju i uspostavljaju kao određenja današnjih kulturoloških studija? Da li je ironijski odnos prema masovnoj kulturi, a opet korišćenje istih obrazaca agresivnosti informatičkih primera *fashion* i rokenrola i potrošača masovne kulture jedino načelo koje se iz teorijske strane uvažava? Ko je stvarno danas u urbanoj kulturi Beograda autsajder? Ko je zapravo insajder s proklamovanim govorom stalnog autsajderstva? Postoji li istinska rasprava o ovom fenomenu?"

Ratka Marić: Posle mnoštva načelno postavljenih pitanja, evo, najzad, prilike da uđemo u samu srž problema, konkretnog, svakodnevnog rada mnogih pančevačkih pojedinaca, grupa i institucija koji su u proteklim godinama značili mnogo za održavanje vitalnosti subverzivnog duha ne samo u ovom gradu, već i mnogo šire. Dajem reč našim domaćinima.

Svetlana Mladenov: Sve vas pozdravljam u ime domaćina ovog prostora, Centra za kulturu i Galerije savremene umetnosti. Čast nam je što smo danas domaćini ovog skupa, ovog korisnog i lepog razgo-

vora. Zavod za kulturu je u Centru "Sava" u Beogradu organizovao razgovore o tranziciji u kulturi. Danas počinjemo sa radionicom na temu: *Kulturna politika ili subverzivni identiteti*. Predložila sam da u ovoj radionici, sa ovog terena, budu zastupljeni različiti učesnici, da bismo pokazali ono najvažnije što smo uradili u kulturi u poslednje dve godine. Ko je sve uticao i koliko smo doprineli promeni kulturne politike u ovom gradu? Kojim sredstvima i kako su se pojedini stvaraoci aktivirali? Zamislila sam da se posle predstavljanja odabranih materijala postojećih ustanova, aktera i akcija čuje glas nekoliko nevladinih organizacija koje deluju u kulturi. Poseban kvalitet radionice je i taj što pored Srba koji žive u Pančevu, žive Mađari, Slovaci, Rumuni, Makedonci, Romi, itd. U multikulturalnoj sredini kao što je naša, televizija je uvela redovnu emisiju na mađarskom jeziku. Pored redakcije koja uređuje ovaj program, za raznolikost emisija zaslužne su i aktivnosti KUD "Petefi Šandor". Zatim, tu je Muzička škola koja obrazuje učenike, ali se takođe pojavljuje u gradu kao subjekt posebnih kulturnih značenja i nudi javnosti samostalne kulturne projekte. Pojavila se i grupa mlađih ljudi vezanih za stranke na vlasti koji takođe deluju u kulturi i žele da nastave aktivnost u toj oblasti.

Rad Centra za kulturu, pored ogromnog broja programa koje nudimo, pokriva mnoge oblasti stvaralaštva u gradu koji posebno nema pozorište, bioskop, itd. To sve je pri Centru za kulturu i Galeriji. Naša kuća okuplja aktere, koordinira aktivnosti i prati efekte svih programa, muzičkih, likovnih, multimedijalnih, alternativnih, filmskih, pozorišnih, itd. Produkcija naših autorskih projekata je ono po čemu se mi prepoznajemo, a projekti oblikuju imidž samog grada i obeležavaju kulturnu politiku ove naše sredine. Ostvarili smo niz projekata kao što su: *Pozorišni festival Portret*, *Dani duhovne muzike*, *Džez festival*, multimedijalni hepening *Otvorena osećajnost* i drugi.

Istakla bih dva projekta iz oblasti vizuelnih umetnosti po kojima nas dosta ljudi prepoznaje. Odabrala sam *Bijenale*, manifestaciju sa dugom tradicijom i, nadam se, zapaženom budućnošću. To je nekada bilo *Bijenale jugoslovenske skulpture*. Njegova struktura se menjala s godinama, shodno promenama koje su se dešavale u društvu. Odvajanjem naših bivših repu-

blika prestali smo da pratimo stvaralaštvo čitave Jugoslavije. Sužen je prostor, izmenjeni su kriterijumi selekcije, a izložba 2000. godine održana je uprkos veoma velikim finansijskim teškoćama. Ne znam kako smo uopšte uspeli da prikazemo radove i organizujemo izložbu koja je prerasla u internacionalnu. U ono vreme kada je bilo veoma teško da predstavimo umetnike iz inostranstva, oni su došli, hrabro su se pojavili ovde i komunicirali sa nama. Uspeli smo da nam se odazovu umetnici u maju, junu, a izložba je trajala do jula 2000. godine. Ova manifestacija se ponavlja 31. maja ove godine. Bijenalnog je karaktera i znak je prepoznavanja Pančeva u umetničkim krugovima. Ona nije više samo izložba skulpture već izložba vizuelnih umetnosti. Zadržala je podsticajan stav prema radovima koji vode dijalog sa prostorom i autorima koji proširuju svoje interesovanje na fotografiju, video, instalacije i na digitalnu umetnost. Prisutno je sve što egzistira na aktuelnoj svetskoj i našoj umetničkoj sceni.

Spomenula bih i noviju manifestaciju koju smo ove godine po treći put organizovali u našem gradu. Osnovani smo internacionalnu umetničku radionicu *Staklo* u Industriji stakla kod nas. Velika fabrika stakla u Pančevu, jedna od najstarijih fabrika na ovim terenima, uprkos teškoćama, sve vreme je radila, makar sa smanjenim kapacitetima. Mi iz Kulturnog centra konačno smo uspeli, pre dve godine, da sa umetnicima, praktično, uđemo u fabriku. Umetnici u tom prostoru rade (stvaraju) po dvadesetak dana. Videćete snimak sa prve izložbe koja je priređena. Tema je "Radno staklo". Prerasla je u internacionalnu radionicu kada su se uključili gosti iz inostranstva. Obično radi oko osam umetnika, od kojih tri iz inostranstva, petoro iz Jugoslavije. Najvažnije je da radovi ostaju u Pančevu, grad ih čuva u posebnoj kolekciji. Mislim da će se već posle trećeg, pogotovu posle četvrtog okupljanja stvaralaca u Pančevu, postaviti pitanje stalne postavke dela u jedinstvenoj galeriji ili muzeju radova u staklu.

Nenad Pandurov: Po struci sam fotograf, što je bitno i za mene i za malobrojnu grupu u kojoj radim, a zove se *Gradanska reakcija* i deluje u Pančevu. Ja sam njen najstariji pripadnik. Nas trinaest borimo se protiv vetrenjača i zalažemo se za ljudska prava. Okupili smo se oko ideje da spasavamo jelke na delu. Spasli

smo 350 jelki, pre nekoliko godina, pre onog čuvenog oktobra grupa je organizovala letnju školu. Okupili smo stotinu dece, kampovali smo na jezeru i nakon dve radionice dnevno, dva predavanja dnevno, kulturnog programa – predstava, sportskog nadmetanja – uputili smo ih u problematiku ljudskih prava. Jedan od naših ekoloških projekata SO2 Pančevo, naveo nas je da, prikupivši pet hiljada potpisa, isprobamo instituciju tzv. *narodne inicijative*. Narodnu inicijativu smo pronašli u našem zakoniku, da bi sa pet hiljada potpisa skrenuli pažnju vlasti da preduzme mere protiv zagađivača, konkretno Fabrike kartonske ambalaže i cisterne. Nju podnosimo Skupštini koja je dužna da u roku od mesec dana stavi predlog na glasanje. Ukoliko to ne urade, dužni su da raspišu referendum na teritoriji opštine Pančevo, a sami su svesni da nikako neće proći dobro. Eto, trenutno ništa se ne dešava, čekamo da vidimo kako će da prođe Zakon o zaštiti životne sredine.

Ovo je Centar za kulturu, a kultura je nekada bila najvažniji medij za sve što smo radili. Napravili smo dosta vizuelnog materijala, video i dokumentarnih snimaka, izlagali smo u Studiju 21, a organizovali smo dve pozorišne predstave sa profesionalnim glumcima kao prateći deo letnje škole.

Olga Ristić: Ja sam dirigent dečjeg hora *Zvončići* koji radi pri Muzičkoj školi u Pančevu. Muzička škola radi sa decom koja su talentovana za muziku, decom koja žele da sviraju neki instrument, tu postoje razni odseci kao što su instrumentalni, teoretski, itd. Pri Muzičkoj školi radi i dečji hor koji okuplja decu pre uzrasta u kome su oni sposobni da krenu u muzičku školu. Znači, deca od dve i po, tri godine, čim progovore i prohodaju, dođu kod nas da ih uputimo u osnove muzike. *Zvončići* su nastali još 1986. godine. Prvi osnivač i prvi dirigent hora bio je Boris Matijević, koji je, kao pedagog u Domu pionira u Pančevu vodio ovaj hor do 1990. godine. Ja sam tada bila član hora, do svoje sedme godine. Hor je okupljao dosta članova, doživeo je procvat, da bi 1990. okupio oko 90 članova. U to vreme snimljena je ploča, tada smo snimali ploče i oglašavali se mnogobrojnim nastupima na radiju i na televiziji. Godine 1990, Boris Matijević postaje direktor Muzičke škole i hor se raspušta. Simeon Mišel 1991. radi kao pedagog u Dečjem centru i prihvata rad sa horom. Tokom te tri

godine hor je okupljao tridesetak, četrdesetak dece istog uzrasta. Zatim, 1995. godine, Muzička škola preuzima *Zvončiče*, a sa horom radi Snežana Balaš. Njihov najveći uspeh su dva nastupa na "Raspevanom proleću". Hor u to vreme, u periodu od 1990. do 1998. godine malo radi, malo pauzira. Godine 1998. ja preuzimam hor i primenjujem potpuno drugačiju koncepciju. I dalje dolaze deca od dve i po i tri godine, ali i do jedanaest, dvanaest godina. Deca sama osećaju kad više nisu za hor. Cilj rada je okupljanje talentovane dece, usmeravanje njihove sklonosti za muziku, priprema da se kasnije posvete muzici. Iskustvo pevanja u horu koriste da steknu samopouzdanje u javnim nastupima. Čestim nastupima uživo, gostovanjem na televiziji i na radiju, stiču iskustvo obraćanja publici u kojoj bude 300-400 ljudi. Malo dete od pet godina, ili odrastao čovek od pedeset, oseća određenu tremu koju deca savladaju prvo u grupi, kasnije kao solisti. Mi smo 1998. godine snimili spot *Deda Mraz Zvončiči* o Pančevu koji ćete videti. Taj spot je priča o Pančevu, nastala u novembru 1999. godine na -17°. Uradili smo televizijsku emisiju za novogodišnji program. Prvi program RTS snimio je ovu predstavu za Novu 2000. godinu, a taj spot i ta emisija emitovani su pet-šest puta. Takođe, učestvovali smo na festivalu "Raspevano proleće". To je festival za decu koji se ove godine održava 23. put u Pančevu. Duga tradicija festivala predviđa učešće dvadesetak solista i dva do tri hora, predstavlja kompozitore, autore tekstova i aranžmana. Poslednjih godina festival je bio takmičarskog karaktera i najveća je kulturna manifestacija za decu u Pančevu. Hor će i ove godine učestvovati na "Raspevanom proleću". Zbog nesuglasica, ove godine će postojati dva "Raspevana proleća" u našem gradu. *Zvončiči* će učestvovati, što je zanimljivo, na oba. Na prvom će nastupiti ceo hor, na drugom samo odabrani solisti. Hor sada broji oko 110 članova. *Zvončiči* poslednje dve godine rade nove projekte. To su mjuzikli za decu u kojima glume, pevaju, igraju. Novogodišnji mjuzikl su građani Pančeva mogli da vide i na Televiziji Pančevo. U novembru je izveden mjuzikl "Bliznakinje" koji su radili članovi hora *Zvončiči*. Deca su samostalno uradila scenario, tekst, muziku, obradivši pesme iz Diznijevih crtanih filmova.

Erne Redei: Dolazim iz redakcije emisije na mađarskom jeziku RTV Pančevo. Građani mađarske na-

cionalnosti u Pančevu zadovoljavaju svoje kulturne potrebe kroz kulturno-umetnička društva. U Pančevu to je KUD "Petefi Šandor" koji postoji od 1946. godine. U njemu aktivno deluje folklorna sekcija, muški hor, citraški orkestar - kao nacionalni specijalitet, sekcija ozbiljne muzike čiji su mnogi članovi učenici Srednje muzičke škole u Pančevu, i dramska sekcija. Zapažen je trenutak u kulturi ovdašnjih Mađara kada je na gradskom nivou, dobrom voljom Radio-televizije, pokrenuta inicijativa da se uvede emisija na mađarskom. Dvonedeljno se emituje po četrdeset pet minuta programa, a ista emisija se reprizira sledeće nedelje. To je veoma bitno za ovdašnje Mađare. Ne samo za Mađare, već i za sve građane Pančeva. Celovit kulturni mozaik Pančeva, čini mi se, bio bi nepotpun bez ovog kamička, ne bismo dobili pravu sliku o građanskim stremljenjima u Pančevu. Otprilike, 70 – 75 odsto ovih mađarskih emisija na televiziji vezano je za kulturu. Pošto emisije TV Pančeva gledaju i naše drage komšije, recimo, opštine Palilula, Kovin, Vršac, Alibunar i Kovačica, gde živi otprilike 17 000 Mađara, te emisije gledaju i pripadnici ostalih, da upotrebim stari izraz, naroda i narodnosti, jer se emisije titlaju. To znači, svaki tekst se prevodi na svima razumljiv jezik. Godišnje, KUD "Petefi Šandor" nastupa sa najrazličitijim programima – počev od ozbiljnih koji nose karakter nacije, i osavremenjavaju mađarsku tradiciju, do kabaretskih predstava – otprilike trideset do četrdeset puta u zemlji, u Pančevu i inostranstvu. Mi smo ponosni i na to društvo i na našu televiziju. Slatke teškoće komunikacije u televiziji nastaju kada kamermani, montažeri, realizatori ne znaju mađarski. Mi koji spremamo te programe, veoma se ponosimo saradnjom sa njima i zahvalni smo im na saradnji. Oni nas nauče nekim bitnim veštinama koje nama nedostaju da bismo im mi uzvratili onim znanjima koja oni cene. Slična emisija se pravi i na slovačkom jeziku, a pokrenuta je inicijativa i za rumunsku, kojoj se nadamo u skoroj budućnosti.

Goran Popov: Reći ću nekoliko reči o lutkarskoj predstavi koju sam logistički i organizaciono podržao, ispred DSS, uz izdašnu pomoć domova kulture širom naše opštine. Tu predstavu je videlo oko 1000 dece u Starčevu, Omoljici, Brestovcu, Jabuci, Glogonju, Kačarevu i Domu za nezbrinutu decu. Završna predstava odigrana je 29. decembra 2001. godine u Domu

kulture, a najmlađi učesnici dobili su skromne novogodišnje poklone koje je naša stranka obezbedila. Akter predstave, Zoran Lisica, upoznaće vas sa detaljima predstave.

Zoran Lisica: Radili smo tri basne. Pored mene, u grupi je još četvoro. Samostalno smo odabrali lutke, postavili scenografiju i obradili tekstove. Prethodno smo obišli sela opštine Pančevo. Zanimljivo je da deca još uvek, u doba kompjuterske animacije, vole lutku. Lutka se potvrdila kao medij koji pobuđuje njihovu maštu.

Saša Janoš: Ja sam PR menadžer Doma omladine. Predstaviću vam najbitnije što smo uradili u poslednjih nekoliko godina. Lična produkcija je naša lična karta. Zbornik poezije i kratke proze mladih Jugoslavije izlazi već 24 godine pod nazivom *Rukopisi*. Uskoro objavljujemo jubilarni, 25. broj, u koji će, posle deset godina, ponovo biti uključeni i autori sa prostora bivše Jugoslavije koji su prošli selekciju. Dizajn ovog izdanja menjao se tokom godina. Prošle godine je izašao inventivnije dizajniran broj, zahvaljujući mladim dizajnerima naše Strip-radionice *Kuhinja*, koja je do sada objavila tri broja. Radionicu *Kuhinja* vodi Aleksandar Rakezić, poznatiji kao Zograf. Tema prvog broja bila je "Grad u kome živim" i pored autora koji rade i stvaraju u Pančevu, tu objavljuju i gosti. Drugi broj je muzička kompilacija, sa CD-om pančevačkih grupa. Ljudi koji se bave muzikom i sviraju u pančevačkim rok-grupama uglavnom prave i stripove, tako da su dve scene predstavljene zajedno. Nedavno je bila promocija trećeg broja, čija je tema "Snovi". Međutim, najbitnije u celoj našoj produkciji jeste Low-Fi produkcija filmova. Pretprošle godine je održana jedna foto-video radionica koju su vodili Nataša Teofilović, Biljana Klarić-Klara i Darko Gajić. Autori okupljeni oko te radionice snimili su sedam filmova, od kojih su tri otišla na Treći jugoslovenski festival jeftinog filma u Subotici na kojem je jedan dobio nagradu za reklamni film. Prošle godine, ta radionica je podstakla mlade pančevačke autore da sami, bez dodatnog organizovanja radionice, snime filmove od kojih je sedam prikazano na Festivalu jeftinog filma. Na četvrtom festivalu dobili smo dve nagrade. Prošle godine održana je Škola animiranog filma. Prikazaćemo vam film *Evolucija* koji baš danas, prvog dana, učestvuje

na Mikro-kino Festu u Beogradu i nekoliko filmića koji su prikazani na Festivalu jeftinog filma u Subotici. Toliko o Domu omladine. Pored svih naših redovnih programa koji se dešavaju u bašti bioskopa, izložbi, itd., najzanimljivija je naša lična produkcija.

Ratka Marić: Na svim ovim primerima mogli smo da vidimo da supkulturni akter propituje nametnuti red simboličkih pravila, podriva njihovu hijerarhiju, štrpka, izruguje se predočavajući i druge značajne segmente stvarnosti i izostavljene dimenzije ličnosti. Životvorno predstavljanje dela podseća aktere da učinci mladosti, prečice postignuća i skice traganja deluju dvojako. Govore o dvostrukoj dinamici autorske objave supkulturnog znaka. Znači, akter koji se opredeljuje da subverzivnim modusom propita načine funkcionisanja vitalne zajednice, skreće pažnju svojim izborom, unosi pometnju da bi započeo niz samostalnih akcija. Subverzivni subjektivitet obdaren je sposobnošću da otkrije šta nedostaje pojavi, da preusmeri tokove, da ukaže na bitno, da ubrza dešavanja u smeru oblikovanja celovitog konteksta, skladnog prizora koji, za razliku od preovlađujućeg, traži poželjniju mogućnost kao potporu.

Celovito delo podrazumeva niz očiglednih fragmentarnih zahvata, a integrisana personalnost seriju samostalnih, spontano izvedenih individualnih izbora. Aktiviranje subverzivnog kapaciteta osvedočava se stvaranjem drugog lika, a potvrđuje uspostavljanjem novog plana. Da bismo aktere rasteretili očigledne teskobe, razumeli odsustvo smisla, nelagodnost, itd., ne moramo odmah posegnuti za ekstremnim značenjima koja se ispostavljaju na drugoj strani. Posledice subverzivnih zahvata, kao što su pometnja nastala oduzimanjem dela, izostankom obraćanja, lišavanjem pažnje, rušenjem ugleda, razaranjem poretka, napuštanjem procedure, iščezavanjem očiglednog, poništavanjem opštepriznatog, oponiranjem autoritetu, odricanjem vrednosti, osporavanjem kvaliteta i nedovoljnim posvećivanjem osvedočenim vrednostima, postepeno se sagledavaju, savlađuju i prevazilaze. Učinak ekstremnih uvida stvaralački se predupređuje tako da izostaje repeticija suvišnog. Prisustvo subverzivne svesti osvedočava se usavršavanjem stvaralačkih izbora u svakodnevnom životu. Isto tako, raznolike scene rekonstruišu razarački akcent da bi se pozvale na tren, čin aktera koji obez-

vređuje postojeći vladajući princip, poništava dotrajali poredak i obznanjuje izmenjene uslove delanja obnavljajući osnove postojanja po novoustanovljenom aršinu. Simbolički adekvatan zahvat najčešće izaziva produktivan učinak. Dosledno rasprostranjen arogantni stav (pre mene niko, posle mene potop) poprima pogubne efekte stihijnog, povodljivog ponašanja u svakodnevnom životu. Akter se izdvaja umesto da poništava ambijent koji ga zastrašuje, zanemaruje, amnezira. On uzvraća udarac zapuštajući odnose koji nipodaštavaju njegova dela. Odbacuje aktere čija dela nisu zadovoljila postavljene kriterijume. Ironičan naziv za muzej posttotalitarizma i stvarne eksponate koji ispunjavaju osećajne inverzije postmodernog sveta.

Preuzimam ironičan iskaz subverzivnog otkrića: *tamo gde je bilo drugo desilo se isto!* Iz optike subverzivnog iskustva kulturna kultura uvažava aktere koji, predviđajući značajno umeće poznavanja iskustva nestrpljivosti, neposlušnosti obezbeđuju retke kvalitete komunikacije u preovlađujućim tokovima sirove neosetljivosti i bahatog zanemarivanja potrebe drugog. Subverzivni identitet, u tom slučaju, komunicira prednosti koje su internacionalno prepoznatljive. U trenutku kada se akter opredeljuje da ospori preovlađujući karakter odnosa, on sebe stavlja u fokus negativne pažnje, izaziva negodovanje izostavljanjem uobičajenih rituala. Doživljava sudbinu izopštenog aktera, da bi se suočio sa senkom sopstvenih prinuda i neposrednim posledicama poricanja opštepriznatih vrednosti. Skriveni stvaralački potencijali aktiviraju zapanjujuće količine očiglednog smisla.

“Živimo u vremenu gde je već privatno iskustvo otkrivanja ispunjavajućeg personalnog identiteta postalo subverzivna politička snaga velikih razmera.” Podsetiću vas na citat iz knjige *Person – Planet* u kojoj Teodor Rošak razvija priču o subverzivnom identitetu zasnovanu na protivkulturnim modalitetima izricanja odluke o uslovima odgovornog življenja. Obuhvata životopise aktera koji su osporavali postojeće, ne samo pitajući se da li je to sve, već onih koji su se usudili da žive drugačije. Da li ta hegemonijski harmonizovana ravnoteža nudi dostojan modus egzistencije od početka do kraja kada propituje, prepoznaje i ispostavlja prihvatljive mogućnosti kreacije i komunikacije? Citat sam preuzela iz knjige *Ja i drugi* Zagorke Golubović, koja se pozvala na Ro-

šakovo zapažanje na osnovu navoda iz studije Entonija Gidensa. Vreme privatnog iskustva ispunjava personalni identitet subverzivnom političkom snagom velikih razmera. Možemo li biti apsolutno subverzivni kada prihvatimo svest o vremenu u kome privatni život određuje personalni identitet? Svakodnevije oživljeno neposlušnim delovima ličnosti, u društvu koje uzdiže prosečne vrednosti, u kome je stvaralački kompetentni subjekt potisnut na marginu. U trenutku kada znakove i aktere sa margine obeležavamo kao životvorne, potrošen je eruditski zamak glavne ulice i stvaralački vrhunci kulturne egzistencije. Naslutivši već tada šta znači adekvatna akumulacija pažnje, brige, nežnosti, svesti, stvaralaštva u privatnoj zoni slutimo u kojoj meri je vrednost pojedinačnog čina, dela, gesta prave osobe u odbranom trenutku neuporediva. Totalna inverzija objave aktera sa margina koji ne slute, nisu probali, ne poznaju vrednosti koje im preovlađujuća kultura uskraćuje.

Ivana Spasić: Ne znam da li je ovaj skup subverzivan! Trebalo bi da jeste, samim tim što smo se skupili sa različitih strana, svejedno da li iz ovog grada ili drugih gradova, ali smo se fizički pomerili da bismo došli ovde.

Jelena Đorđević: Postaviću prizemno sociološko pitanje, konkretizovala bih stvari, s Ratkinih visina spustila bih ih na Srbiju i specifičnu situaciju. Pitam producente, organizatore, stvaraoce i animatore komunikacije sa publikom: šta je za njih subverzivni svet? Poimanje subverzije i subverzivne delatnosti bilo je relativno lako i jednostavnije u godinama koje su prošle. Subverzija se mogla, u doba Miloševićeve vladavine, locirati relativno lako, bila je takoreći očigledna i imala je sasvim jasnu, otvorenu ideološku i praktičnu ulogu. Istovremeno, postojali su različiti vidovi subverzije, različiti oblici njenog umetničkog, kulturnog, i, uopšte, simboličkog, ali je ona bila okrenuta uglavnom ka sasvim određenom cilju. Subverzija se mogla čitati u nebrojeno različitih vidova, ali je podsticaj imao poreklo u jednom te istom motivu. U tom smislu je bilo lako odrediti šta je subverzija i u odnosu na šta ona ima privilegiju da se tako nazove. Postojao je gotovo homogen i odredljiv blok odbojnih sadržaja. Sve što nam se nije sviđalo, protiv čega smo se bunili javno ili u sebi, što nas je lično i kolek-

tivno onespokojavao, čega smo se plašili ili gadili, lako smo mogli podvesti pod zajednički imenitelj i postaviti ga na jedno, prepoznatljivo mesto, imenovati ga i u odnosu na to razvijati u sebi osećanje ili podsticati saznanje da smo u samoj duši onoga što se naziva subverzija. Mene zanima šta je subverzija danas, šta je subverzija u vremenu u kome se otvaraju svi mogući putevi ka izražavanju identiteta, vlastite osećajnosti, stvaralačkog eksperimenta, itd.? Da li je, kada se sve svede na jednostavnu formulu, subverzija u današnjem vremenu, u vremenu posle čistki, logora, totalitarizama, ideološkog monopolisanja znanja, itd. isto što je bila juče? Da li subverzija u oblasti umetničkog izražavanja uopšte postoji, s obzirom na slobodu koju je umetnost osvojila, što je, s jedne strane, ideju umetničke slobode dovelo do apsurdna, a umetnost do vlastitog poništavanja?

Otvora nam se neprekidno ogroman broj pitanja na koje smo još juče mogli lako da odgovorimo, a danas u sebe uključuju nebrojeno teorijskih i praktičnih problema. Kada je reč o našoj sredini, hteli ne hteli, mi subverziju merimo političkim aršinima, iako je ona ipak nešto mnogo šire. Ili, da li kod nas ona uopšte može biti nešto šire s obzirom na sveprisutnost politike? Šta je predmet naše subverzije? Na koji način ćemo danas i sutra biti subverzivni? Zanimaju me doživljaji ljudi koji se sve ovo vreme bave kulturnim stvaralaštvom. Da li oni osećaju da ovaj ambijent, koji jeste drugačiji i koji je bio drugačiji, nastavlja to i dalje da bude? Neće li se preko noći jučerašnji nosioci subverzije preokrenuti u zvaničnike novih institucija? Hoće, po prirodi stvari, ali kako oni na to gledaju? U kojoj meri je odnos kulturnog centra i stvaralačkih subverzija na marginama (o čemu je Ratka govorila), zavisao od političkih režima? Ili je, možda, politički otpor nešto prizemno, konkretno i banalnije, a subverzija nešto opštevažnije i po sebi vredno čime sebi obezbeđuje neprekidno trajanje i gotovo većitu vitalnost? Da li nosioci subverzivnog stvaralaštva možda sami sebe definišu i imenuju kao takve čime sebi pozicioniraju u okviru poželjnog političkog polja? I, na kraju, nije li često subverzivnost pokriće za stvaralačku nemoć u umetnosti, dezorijentisanost u okviru društvenog, ili frustraciju na nivou individualnog i psihološkog života?

Ratka Marić: Dela koja demistifikuju opštepoznate standarde kvaliteta su subverzivna. U okolnostima

nadahnutog uznemiravanja i globalnog nipodaštavanja lokalnog umeća, optimalna subverzija, u društvu osvedočenom u trajnost prosečnih vrednosti, predviđa postepeno ovladavanje uslovima pribavljanja publiciteta usklađeno sa ritualima odbijanja ponuda. Tehnološki besprekorna priča, video zapis, elektronski citat na Internetu rasprostranjen uz pomoć satelita, pokazuje da uobičajene putanje subsumacije novih tehnologija vode drevnim modalitetima. Masovna priča rastvara kulturnu kulturu usvajanjem novih tehnologija kontrole i upotrebom odabranih artefakta. Živahno predočavanje kulturnih konvencija otkriva dešavanja koja valja pratiti. Obično prisustvo određuje celovit sadržaj subverzivnog čina u vremenu sveopšte zamene, prekomernog zastupanja, zamišljanja odsutnih, pojačanog samopredstavljanja i umnožavanja svog sveta. Razuslovljava prisutne od konvencija podređivanja, umrežavanjem u kojem sâm akter određuje čas, meru, efekte prisustva i značenja komunikacije. Obradivanje ovog iskustva razgledanjem, osvedočavanjem, uveravanjem u zatečeno, akter se prepušta zbivanjima, izlaže drugačijem panoptikumu opažanja, usavršava prihvatljive aršine svakodnevnog poimanja, priklanja odabranim načinima života.

Uznemirenja unutrašnjeg poretka pripisuju se radnjama koje slede nakon oponiranja snagama reda, poricanja usvojenih pravila, ignorisanjem institucija, izigravanjem rituala i uspostavljanjem novih konvencija.

Klasična subverzivna scena dovela je aktere sa javne pozornice do pozicija vlasti i podele odgovornosti preusmeravanjem neprikosnovene simboličke moći označavanja na deo zajednice. Šta denotiraju očigledni pokazatelji subverzivnog akta? Ko određuje zakon kulture? Šta je zapravo logika kulturnog odlučivanja? Koliko su zaštićene privatne zone? Kakav je značaj intimnog? Koje vrednosti garantuje individualni stav? Obezvredene pojave iščežle su sa prošlim vekom. Kao metuzalemi i dinosaurusi, u ovom trenutku otplaćujemo danak preskupom održavanju senzibiliteta koji je ispunjavao prošli vek. Sada znamo da nije bio za svakodnevnu upotrebu. Osnaživanje subverzivne stvaralačke scene podjednako uznemirava sve etablirane aktere. Savremene postavke su ovladale najrazličitijim trenucima subverzivnog nagovora autora da istraži najraznolikije modalitete svakodnevnih činova. Produktivan umetnik predviđa

nameru posetilaca da zađu iza objekta, da komuniciraju sa nepoznatim sadržajima dela koja se postavljaju pred njih i da zasluženom izmigolje (izađu) van. Zbog toga, umetnik postavlja niz zamki pred subverzivno nadahnutog posetioca koji gospodari savremenim subverzivnim algoritmom života. Da bi ga ulovio, makar na trenutak zadržao pažnju publike, savremeni umetnik i poznavaoци umetnosti ohrabruju publiku da komunicira u novim izrazima, da se spontano kreće umetnički obrađenim prostorima, da samostalno usavršava serije subverzivnih taktika. Umetnik pokazuje do koje mere poštuje subverzivne zahvate, kako ih izaziva i čime je spreman da uzvрати, koga uspeva da zarobi i koliko oduševljava upućenog posetioca. Publika postepeno ovladava lakoćom povratka u svet banalnog, zna kako da se ponaša u izvedenim situacijama, spretno izbegava nameštene susrete rizikujući da zaostane duže nego je predviđeno u subverzivnom tkivu dela i nakon završene postavke. Subverzivni svet umetnosti pozajmljuje svesnost svakodnevnim činovima, održavajući meru nekonvencionalnog, neobično važnu za opstanak. Učestale objave subverzivnog sveta i kreativna kompetencija mladih aktera čuvaju klasične vrednosti i garantuju opšteprihvaćene načine ponašanja. Subverzija vladajućih principa može da uputi na fatalni izbor. Domišljate novotarije povezuju se sa klasičnim modalitetima konstrukcije. Razgovor o učincima subjektivne svesti koja ne zazire od praktikovanja haosa traži uvažavanje, poznavanje i obnavljanje principa reda. Snalaženje u uslovima u kojima preovlađuje pometnja, neizvesnost, doziva harmoniju, konstruiše sklad prijatnih ugođaja. Posvećivanje novitetima, zagovaranje društvenog novuma i eksperimenta u kulturi obraća se konstantama stvaralačkog života. Znači, superiornost stvaralaca, umetnika nije tako očigledna kao narcisoidna samodopadljivost političara. Zlovoljnost običnog čoveka zanemaruje nelagodu ozlede koju spretno "uzvraćaju" subverzivna otkrića stvaralaca. Ove dileme je kratkotrajno oživelo delovanje Otpora u jednoj fazi, a sada zapravo vidljive dileme kako nastaviti kroz proteste i skladne nizove besprekornih subverzija koje je neophodno osmisliti i koordinisati onoliko brižljivo kao što se održavaju uslovi koji neguju osetljivost autora na greške, ugroženo umeće komuniciranja i stvaralačke propuste. Održavanje postignutog, ritam osporavanja, zahteva okup-

ljanje zrelijih modusa i uključivanje kompetentnijih aktera u potpunije kontekste.

Ivana Spasić: Ako govorimo o subverziji, meni je potrebno da znam šta je oponent. Pošto govorimo o vrsti odnosa reda i nereda, isto tako može da se govori u ovim terminima, važno je definisati šta je meta, zapravo, koji je poredak u pitanju? Dakle, da li je sporan društveni poredak u odnosu na koji smo subverzivni, ili određeni umetnički poredak, određene estetske, kulturne vrednosti koje su stabilne? Koje su vrednosti postojećeg establišmenta, da li taj establišment postoji, da li zvanična kultura postoji, da li posle iskustava XX veka uopšte može da se govori o subverziji u umetnosti? Zvanična, dominantna umetnost XX veka bila je neprekidno subverzivna. Sve je preispitala, sve mogućnosti dovela je do krajnjih granica. Koji je sada sledeći subverzivan korak koji bi baš u okvirima umetničkog, kulturnog stvaralaštva zaista pokazao svoju subverzivnost?

Olja Bročić: Čini mi se da su poslednji subverzivni kulturni radnici kod nas (sada ih je mnogo manje zato što se te stvari formalno dovode u red) ljudi koji su nam ušvercovali filmove, muziku, koji su piratizovali knjige. Izvinjavam se, to je krivično delo, ali zahvaljujući ljudima koji su švercovali softver mogli smo da shvatimo šta se događa u svetu. Ovo je proširivanje definicije. Pitanje novca nije pitanje ideologije. Nismo bili jedini, i bugarska država je, isto tako, dozvoljavala šverc softvera. A da nije bilo tih švercera, ne bismo saznali ni ovoliko. Zvanične institucije kulture i umetnosti su se, samim tim što su postale zvanične, preobrazile u neku vrstu jugoslovenskog kulturnog KGB, i otišle u svoju suprotnost. Pre nekoliko dana, posle mnogo godina, bila sam u Narodnom muzeju u Beogradu i prilično sam se rastužila. Treba mnogo novca da se poprave podovi i prozori, ali gospodin koji je bio direktor muzeja istovremeno i vlasnik privatne firme koja se bavi procenom umetničkih dela, postavio se kao superioran u odnosu na svoju matičnu kuću. To opet otvara temu čije bi odgonetanje zahtevalo četiri kucane strane pitanja, a verovatno bi prvo pitanje tražilo odgovor na uslove koje je Jelena spomenula – da se prepozna parametar u odnosu na koji je akter subverzivan. Da li je subverzija, kao takva, nepotrebna? U različitim stepenima, svi smo subverzivni. Značajniji je odgo-

vor na pitanje u odnosu na koje subjekte i na koje vrednosti se pokreće? Ko uspostavlja merni sistem i dokle on važi?

Ratka Marić: Subverzija se u drugom planu prepoznaje kao nemoć kulturnih aktera i postojećeg umetničkog stvaralaštva da uskladi preovlađujući kriterij reprodukcije klasičnih, konzervativno utemeljenih akademskih vrednosti sa izazovima subverzivnog iskustva. Stvaralačka subverzija se ne konstruiše kao otpor sistemu vladanja već, mnogo pre toga, kao otpor preovlađujućoj društvenoj i političkoj upotrebi umetničkog govora. Dakle, svet umetnosti je etabliran na nekom nivou, da bi drugi govori mogli da se pojme kao subverzivni. To je drugi nivo. Subverzija se na drugi način shvata kao savlađivanje zadatog društvenog, kulturnog i umetničkog plana, odricanje klasičnih vrednosti, odbacivanje konzervativnih obrazaca, propitivanje utemeljenih akademskih skrupula. Učinke je lakše procenjivati kada su akteri zahvaćeni umetničkim činovima. Subverzivni zahvati nisu otpor društvenom i političkom sistemu već otpor preovlađujućem umetničkom govoru i zakonima koji ustrojavaju umetnički svet i važeći kulturni poredak. Etabliranje umetnički snažnog govora koji rehabilituje zanemareni glas drugih, u ovom trenutku, obeležava se kao subverzivan. Kvalitet odstupanja od očekivanog je na ivici skandala. Ako se dominantni govor u kulturi predstavi kao isključiv, osnažiće napore pojedinaca da ponude prihvatljiviji (alternativni) sistem vrednosti. Očiglednija je spoljašnja izmena obrazaca života i prisutniji su akteri sposobni da rekonstruišu obrasce ponašanja i da se posvete umeću življenja. Subverzija je osvajanje uslova u kojima su međusobni odnosi razuslovljeni suviše količine represije.

Aktuelni autoritarni identitet projektuje se na subverzivni format zaštićenih, odabranih manjina. Ljubomiru Kljakiću poznati su načini kako su kreativni centri podsticali inverzije vrednosti aktera sa margina u prošlom veku i koliko su otvoreni za njihove stvaralačke dosetke. Šta bi bio minimalni subverzivni program redakcije kulture u medijima? Šta je ručni zahvat i mentalni uvid sa veoma dugom i promišljenom ekspozicijom?

Ljubomir Kljakić: Godine 1988. objavio sam knjigu Živjina Pavlovića *Balkanski džez*. Kad je ta lepa

knjiga izašla, sedeli smo u redakciji, a Živojin Pavlović, sa kojim sam godinama prijateljevao, kaže: "Vidi, razmišljao sam u čemu je problem sa nama danas. Došao sam do zaključka da ćemo za deset, petnaest godina, stvoriti utisak da je vreme do 1980. godine, do smrti Josipa Broza Tita bilo, što se kulture tiče, zlatno, Periklovo doba naše zemlje." Kažem Žiki: "Nemoj, ta izjava je sad malo... neprilična." "Ne, ne, evo uzmi, najvrednije što se dogodilo u slikarstvu, stvoreno je od 50-ih godina do kraja 70-ih ili početkom 80-ih. Najvrednije što je napravljeno u filmu snimljeno je takođe u tom periodu, u literaturi takođe." Potom sledi njegova argumentacija zašto tako misli. Bez obzira na to da li je Žika bio u pravu ili ne, meni se nameće misao da se sa dovoljno velike udaljenosti zapažaju apsolutni ritmovi u ljudskoj istoriji kao jedan od temeljnih principa kretanja ljudskog društva. Taj ritam određen je stvaralačkim usponima, kada nastaju vrhunske vrednosti, i periodima kada sve stoji, koje obeležava mrtvo mesto, ili mrtav ugao, mrtav prostor, u trenutku kada se kulturni i subverzivni potencijali iscrpe toliko da autori više nemaju šta da kažu u okviru konkretnog istorijskog modela. Mislim da se subverzivni kapacitet kulture iscrpeo u umetnosti još s kraja 70-ih godina nastankom postmodernog društva. Visok stepen eklektike i reciklaže opredeljuje razna iskustva umetnika, posebno umetničkih avangardi XX veka. Mi se sada prepuštamo periodu traganja za akterima i pojavama koje bi možda mogle da otvore nove mogućnosti. Kad govorim o samom pojmu subverzivnosti, za mene je jedino smisljeno delo i akter koji otvara novu mogućnost koju mi pre toga nismo prepoznali. Onaj ko je to prepoznao otvorio je ta mala vrata. Napravljena je drama od istorije, istorije kulture i istorije avangardnih pokreta u XX i XIX veku. Ako pratite period poslednjih pet stotina godina, zapaćete da ta jedinica vremena obuhvata ciklus modernosti u kojem mi živimo, period savremenog svet-skog društva i njegovih kapitalističkih svojstava. U genezi subverzivnih pokreta u kulturi i umetnosti zapaćete da postoji određena pravilnost talasnog obrasca koji je specifičan za kulturu i umetnost, koji počinje od XV veka u Italiji, sa obnovom rada Akademije i otkrićem zaboravljenih filozofskih, teoloških i antičkih dokumenata i spisa, i razvio se do dana današnjeg. Kad se sve to razgrne, zapaćate da danas, recimo, savremena nauka, naučno mišljenje –

što je još 50-ih godina primetio Rasel u svojoj knjizi *Istorija zapadne filozofije* – i, u nekim najizvedenijim oblicima moderna umetnost, kao što je konceptualna umetnost krajem 60-ih i 70-ih, vraća onome što je bilo poznato u antičkoj tradiciji sa Pitagorom, sa visokim statusom koji tu imaju brojevi i harmonični odnosi među brojevima. Dodao bih nešto što može da inspiriše generacije koje danas u ovoj zemlji žele nešto da naprave. Tridesetih godina dvadesetog veka započeta je debata na temu šta je smisao savremene kulture u spisima koje je u to vreme pod pseudonimom M.M. objavljivao naš zemljak, čuveni Dimitrije Mitrinović, u malotiražnim novinama, listovima i časopisima koje je pokretao u Engleskoj. Njega toplo preporučujem svakom ko je zainteresovan da se upozna sa dubinom do koje se u mišljenju o nečemu može ići. Dakle, njegova glavna strategija je, bez sumnje, bila subverzivna u najboljem značenju, a koncept apsolutno promišljen. On je smatrao da se savremeni svet nalazi u velikoj epohi tranzicije. Posmatrao je savremeno svetsko društvo u ciklusu od petsto godina u trenutku velikog istorijskog prelaza iz stanja A, koje je prethodilo, u stanje B, koje ne znamo kakvo će biti. Postoje značajni argumenti, ne samo njegovi nego čitavog drugog kruga istraživača koji su se 70-ih i 80-ih godina opredeljivali za takav sklop istorijskih okolnosti. Oni smatraju da više ne može da bude kolektivno rešenje. Znači, to je tačka jedan: rešenje može da bude isključivo individualno. Dalje, on je smatrao da u trenutku kad vi treba da izaberete da li ćete levo ili desno u nekoj situaciji koja je haotična, da to rešenje mora da bude usmereno na sintezu onoga što su generacije u petsto prethodnih godina u raznim svojim aktivnostima, u raznim svojim kreativnim delima fragmentarno uradile. Znači, ono što bi za Mitrinovića bio vrhunac rezultata kome bi pojedinačni kreativni postupak morao voditi, jeste sinteza svega toga. Mislim da kolektiv teško može da se uskladi. Ne potcenjujem stvaralačko umeće grupe koja, na liniji individualnih senzibiliteta, poput autora filmova i stripova, pokazuje šta su samostalno uradili. Ali kolektiv može biti poguban za pojedinca u kulturi ako se pridržava obaveznog standarda ponašanja na svim nivoima društvene organizacije, koja predviđa da se pojedinac uklopi i ponaša u okviru tog standarda. To može da bude veoma fleksibilan standard koji podstiče najvrednije aktere i sadrži izvedene kriterijume, koji se

prepoznaje kao *lingua franca* koju kritičari procesa koji preovlađuju u savremenoj svetskoj ekonomiji definišu kao princip kome se sve bezuslovno podređuje i u odnosu na koji ne postoji alternativa. Znači, ako nameravaš da finansiraš to što radiš, ako želiš da to bude javno priznato, poznato, moraš da poštuješ standard, biznis plan koji može da se karikira. Mislim da ste u pravu kad pominjete subverziju pirata. Ja isto tako mislim. Međutim, kao što je poznato, uprkos svih onih blokada i sankcija, računari su potpuno standardno uvoženi u ovu zemlju i standardno su se prodavali. Zašto je to tako? To je zbog toga što je savremeni svet udesio da vi možete da blokirate sve, ali ne možete da blokirate magistralni tok njegovog razvoja. Znači, Svetsku banku ne možeš da blokiraš, ne možeš ni Međunarodni monetarni fond, pa ne možeš ni Majkrosoft. Znači, možeš da blokiraš sve drugo ali ne i to! To je svet u kome živimo! Ovakav kakav jeste, predstavlja poslednji ciklus poslednje velike krize paketa od petsto godina. Taj ciklus je počeo krajem 70-ih sa velikom naftnom krizom i prate ga statistički, ekonometrijski, analitički, sociološki, psihološki i tako dalje, radovi i pokušaji da se definiše karakter tog toka. Od polovine 70-ih, ukazuju da se doba duboke planetarne strukturne krize manifestuje kroz razne političke i socijalne pokazatelje, i to nesumnjivo govori o tome da se jedan period svetske istorije približava svome kraju, da je petsto godina munjevitog razvoja, bogatstva i svega drugog vrlo izazovna situacija za ljude koji kreativno rade i kreativno misle, zato što je zaista sad trenutak da individualni izbori dobiju mnogo veći značaj nego što je to bio slučaj u minulim vremenima ili što će važiti za neka buduća vremena.

Ratka Marić: Svima su poznate pretpostavke slobode i nezavisnosti: moći, hteti, umeti, biti svoj, pretpostavlja umeće da se sam staraš o sebi.

Snežana, kako si ti oblikovala svoj subverzivni identitet? Kako si uspela da ga prepoznaš i podstakneš u mladima koje si okupljala?

Snežana Barović-Bošnjak: Ja sam exdirektorka Doma omladine, a sada čimbenica opštinske uprave, gde pokrивam resor kulture, fizičke kulture i informisanja. Ta subverzivnost je meni jako bliska. Imala sam prvo podršku lokalne, sadašnje vlasti, koja je

potencirala da se nešto uradi u okviru postojećih ustanova kulture, a Dom omladine je specijalizovana ustanova, jedna od retkih koja postoji na našim prostorima. Savet za kulturu pri opštinskom Izvršnom odboru inicirao je da se hitno nešto uradi, da se Dom omladine transformiše. Ja sam došla nakon 16-godišnjeg rukovođenja jednog direktora. Subverzivnim, pre svega političkim akcijama mladih ljudi, nevladin sektor je apsolutno bio inkorporiran kroz našu ustanovu i projekti NVO su imali našu podršku, tehničku, kadrovsku, u smislu prostora, itd.

Ratka Marić: Kakve su tada bile reakcije na subverzivnost, a kakve su danas?

Snežana Barović-Bošnjak: Mislim da nas je to podsticalo, našu ustanovu i te mlade ljude inspirisalo da aktivnosti budu još izražajnije, vidljivije. Mislim da se ta subverzivnost odnosila i na osvajanje prostora. Dom omladine je jedna etablirana ustanova, ali ja sam podelila toj deci, mladim kreativnim ljudima, ključeve od naših prostora. Oni su ga bukvalno osvajali. Vi znate, mladi rade noću, noć je u stvari njihov dan kada stvaraju, na taj način su oni izražavali svoje ideje i subverzivne zamisli u određenim umetničkim formama. Da sam poštovala tu formu koju svaka ustanova mora da ima, da pitamo neke savete, upravne odbore, nikada ne bi došlo do produkcije. Ili, da sam čekala da se neka sredstva unapred odobre. Mi smo uvek post festum dobijali sredstva. I to nije loše: pokažemo da možemo bez dinara nešto da uradimo, i onda ponudimo: "izvolite, podržite". Dve godine zaredom idemo grupno na *Subotički festival* i to smo stvarno zaslužili. Mogu da se pohvalim da mi je rad baš te dece omogućio da se promovišem, da budem predsednica tog festivala. Sada vidite kako su oni već verzirani, njima edukacija više uopšte nije potrebna. Poenta je u tome da ustanove moraju da budu otvorene. Da daju ljudima bespovratno poverenje, a oni na to uzvraćaju jednom tako sjajnom produkcijom. Na taj način sam, sigurno, razbila neke tabue i stereotipe. Smatram da možda nisam dobra kao direktor, ali jesam kao neko ko podržava, pospešuje, lobira i posreduje, jer imam tu snagu i energiju da sve relevantne subjekte u gradu na neki način usmerim ka određenom događaju ili grupi ljudi koje treba podržati. Sada, kao insajder u opštinskoj upravi, sebe smatram vrlo subverzivnim elementom.

Mislim da kod mladih uvek postoji subverzivnost i neposlušnost, to je, prosto, njihova organska potreba.

Svetlana Mladenov: Devedesetih je morao da postoji veliki entuzijazam kod ljudi koji su radili u kulturi ili hteli njome da se bave. Kulturu, uopšte, nazivam drugom linijom, jer jesmo bili druga linija, nismo bili podržani i finansirani od vlasti (mislim na republičku vlast, na Miloševića), uvek smo za njih bili nešto malo, na margini. Pančevo je imalo prednost što nije centar, što nije Beograd, malo smo izmešteni, pogled na nas nije bio direktno uperen, te smo mogli slobodnije da radimo. Drugo, kod nas je malo ranije stigla opozicija, u samoj opštini je pobedila, tako da smo dobili još veći zamah, veću podršku, a mislim da su pojedini individualci izneli tu umetnost 90-ih, pogotovo u drugoj polovini 90-ih. Kad pogledam samo ovaj naš teren, Vojvodinu, ovo što se dogodilo sa Vršcem, povratkom Živka Grozdanića koji je došao sa dobrom idejom i krenuo da radi. Ovde u Pančevu, dva-tri umetnika i ja održali smo Galeriju, nismo dozvolili da se nešto drugo dogodi sa njom. Tako se isto dogodilo u Kikindi, gde je Slobodan Kojić sâm uspeo da se izbori za svoju ideju, zatim Sava Stepanov u Novom Sadu, itd. Tako su i u Beogradu postojali određeni punktovi, kao što je bio punkt REX i Borka Pavićević i CZKD. Jednostavno, pojedinci su gurali, i pored njih okupljeni drugi entuzijasti. Bili smo druga linija, sada je na vlast došla opozicija koja je ranije podržavala tu umetnost. Ne znam da li smo i sada druga linija ili prva. Nema sada prave kulturne politike. Nas vreba još mnogo opasnosti. Mislim da naša borba još nije završena. Naša galerija se, još mnogo ranije, svojom koncepcijom borila za potpunu slobodu, otvorenost prema umetnosti i kreativnosti. Zalagali smo se za neke visoke kriterijume i vrednosti, ali podržavali smo i stvaralaštvo mladih. Imali smo osećaj i toleranciju prema svemu što je novo i što donosi neku novu ideju. U našem gradu se već odavno napravila podela. Veliku snagu, naročito finansijsku, ali i moć, jer su stalno bili povezani sa vladajućom garniturom, imali su lokalni umetnici. Nemam ništa protiv lokalnog, ako je taj lokalni umetnik tako dobar da izlazi iz tog okvira, onda se o njemu više ne govori kao o lokalnom umetniku, već o vrednostima onoga što on radi. Ali, imamo grupu za koju niko ne zna izvan granica opštine, niti njihov rad ima neku vrednost koja bi mogla da

nađe mesto u našoj istoriji umetnosti. Ti ljudi su se uvek plašili dolaska nečega što bi bilo drugačije, nečega što su oni mislili da bi se drugima dopalo više i imalo veću vrednost – nekog umetnika, neke izložbe, nečeg drugog što bi pomerilo njihovo mesto u gradu. Oni su u nekom ranijem periodu, kada je bilo mnogo više novca, prodavali svoja dela, cela ova naša južna zona oslikana je slikama istog slikara, one su na svakom mestu u ovom gradu. Navikli su da budu moćni i tako su se osećali. Međutim, ova galerija je zagararala sasvim drugačiju koncepciju rada. Zato smo još odavno počeli da se delimo, naše koncepcije da se sukobljavaju. To se strašno zaoštrilo kada je Milošević došao na vlast. Oni su, naravno, odmah bili uz vlast: deo tih umetnika je bio u radikalima, deo u SPS-u, deo u JUL-u. Uglavnom, oni su dobijali dosta novca od Ministarstva i od likovnih kolonija, dok naši projekti, naravno, nisu bili finansirani na taj način. Mi smo se dovijali na razne načine i bili vrlo snalazljivi. Čak su i mladi ljudi veoma dobro osetili šta to svet hoće da finansira. Dobro znam kako se obraća fondacijama, znam šta će one da podrže i kakvo obrazloženje za projekat treba da se napiše da bi jedna fondacija dala novac. Tako smo se snalazili. Malo fondacija, malo po gradu – uvek je tu bilo nekih divnih ljudi i nekih manjih firmi koje su imale osećaj za jednu bolju kulturu u ovom gradu i htele su da pomognu. Evo, recimo, Bijenale koje ste videli, koje je organizovano 2000.godine (2. juna je bilo otvaranje). To je bilo pre 5. oktobra, u opštini je opozicija već imala vlast, imali smo verbalnu i svaku drugu podršku, ali nije bilo novca. Opština je bila oguljena, sve firme su držali ljudi SPS-a, itd. I niste mogli dobiti novac za takvu manifestaciju. Dešavalo se da su nam pomagali ljudi koji nisu bili na rukovodećem položaju u firmi, tako da smo uz njihovu pomoć dobar deo pokrili. Nigde u svetu ljudi ne bi mogli, tako bez dinara, da urade to što smo mi uradili. Sve smo dobijali; trebale su nam dizalice, viljuškari, ne znam koje sve mašine. Sve nam je to stizalo, nedeljom popodne, kad ljudi inače ne rade. Oni su svoju firmu otvarali, osećali su da to zajednički treba da uradimo, da je to što radimo veliko... Sa skromnim novcem smo mi to odradili. To je inat koji čovek u takvim trenucima oseća. Sad, kad bih se vratila u to vreme, kad bih morala ponovo tako, ne znam da li bih imala više snage.

Šta se sada dešava? Sada, kada je promenjena vlast, mi koji smo bili zajedno sa opozicijom, borili se da se sve ovo dogodi, opet imamo posla sa tom, da kažem, poraženom stranom, u našem slučaju tom lokalnom varijantom umetnosti. Kad govorimo o našoj tradicionalnoj kulturi i umetnosti, tu treba da razmišljamo i o pozitivnoj i o negativnoj strani. Ne znači da je sve što je tradicionalno i negativno, naprotiv, ali moramo svoju tradiciju dobro da poznajemo, da znamo šta su naše najveće vrednosti i kako da ih prezentujemo. Tradicija se može prikazati na vulgaran način, uz pomoć kiča, šunda, a može i na sasvim drugi, pravi način. Ona se čak i koristi u umetnosti kao podloga. Pre nekoliko godina, tri umetnika i ja priredili smo izložbu (u Beogradu) kojom smo hteli da pokažemo da naši umetnici, koji kroz svoja dela govore internacionalnim jezikom razumljivim svuda u svetu, ne odbacuju tradiciju. Naprotiv, njihova dela su utemeljena u tradiciji, ali to se ne vidi na prvi pogled. Morate malo duže da se družite sa tim delima da vidite da ona potiču sa ovog podneblja. Reč je, recimo, o Kosti Bogdanoviću i drugima. Sad se opet ti ljudi, ta lokalna scena, polako uvlače, začas se okrenu, čim su videli ko je sada na vlasti oni se već dovijaju. Zašto? Oni su veoma dopadljivi. Naš problem je kulturni nivo čitavog društva. Ne možete samo da podilazite tom ukusu društva, pogotovo mi koji radimo po ovakvim ustanovama treba da se bavimo nekom vrstom edukacije. Morate stalnim učenjem, odnosno istrajavanjem na svojoj koncepciji, da naviknete ljude da polako vide i nešto drugo. Ali, ljudi najviše vole da vide nešto realno, nešto što prepoznaju. Većina na vlasti isto je na tom nivou, oni bi isto to najviše voleli – ne kažem svi, ali jedan deo – možda se sada njima ti lokalni umetnici više dopadaju nego ovo što mi radimo. Svejedno, moramo dalje.

Ratka Marić: U tom periodu su subverzivne taktike omogućavale akterima da se rasterete nagomilanog nezadovoljstva i to formacijski kroz određene konvencije, profesije, opštepoznate obrasce i prihvaćene rituale. Snažno nezadovoljstvo, oskudna svest da mehanizmi artikulacije besa zakazuju, a da trijumf hajke nezadovoljnih podanika samo najavljuje nove mete i nove predvodnike. Iskustvo protesta je pokazalo da su nastupi različitih aktera scene mogli da se ko-

ordinišu, kanališu i kontrolišu primenom stvaralačkih tehnika.

Konstruktivan gest subverzivnog iskustva do revolucionarnog identiteta bilo kog pripadnika marginalnih grupa koje su se neposredno uverile kako izgleda dospeti u "centar pažnje", postati prijatna vest na globalnoj mreži. Zastrășivanje kao pretpostavka zlo-upotrebe znaka koji obeležava meru svog viđenja sveta kao zadatu i obavezujuću verziju za sve podanike. Proces razuslovljavanja od onih istih pojava, procesa, gestova, slika, zvukova, izraza i značenja stvara čaroliju revolucionarnog buđenja. Akteri koji se nađu na javnoj sceni tek tada ukapiraju koliko je čin jednostavan. Gotovo da nisu u stanju da poveruju da je to sve. Samo to. U čemu je do tada bio problem? Šta ih je sprečavalo da se ranije oglase? Stvaralački poredak obrađen kao konvencija indukuje rituale oklevanja umetnika da neposredno ospori opštepriznate, uvaŹene vrednosti, skladne rituale. U suprotnom, sigurno će biti ismejan, izloŹen poruzi, izazvati skandal, izopštavanje. U slučaju da u trenutku izostane, prisutno je uveravanje da tako nešto sledi, makar simbolički. Akter je sposoban da se suprotstavi pojačavajući osobine koje su mu odbojne. U pank potkulturi stilizovani self pankera nastaje totalnom inverzijom podrivačkih taktika do taktika izrugivanja i vraćanja društvu baš one slike o sebi koju društvo hoće da odbaci, sakrije, zanemari, prećuti, zabrani. Nosioi ovog stila su na sebe uzeli osećanje bespomoćnosti, istakli pokazatelje uznemirenosti, gestove pretnje, pokazujući do koje mere savremena (nesrećna) civilizacija srlja igrajući užas kraja sveta, navlačeći maske izvitoperenosti, poremećenosti, nakaznosti.

Pank je, oblikujući subverzivni identitet, poistovetio sebe sa otpatkom, đubretom visokourbanizovane civilizacije. Panker nije konstruisao meru svog identiteta kao uzorak svega najboljeg što je ikada postojalo u poslednjih pet vekova dokazivanja ljudskih stvaralačkih moći. On se zatekao u slici kraja sveta navukavši zastrašujuću masku od koje običan svet zazire, a umetnici se još slobodnije poigravaju. Urbane nakaze, čudovišta koja svojom ravnodušnošću upozoravaju, proŹivljavajući otvoreno na ulicama dramatičnu budućnost koja očekuje (Zemljane) ljudski rod. Njegova snaga, izuzetnost je u tome što akteri tog supkulturnog stila znaju ko su, uspevaju da urade

ono što žele živeti u ovom svetu odgovornije od drugih. Subverzivni identitet pankaske oglasio se ogromnim konstruktivnim kapacitetom. Panker demonstrira ne samo svoju sposobnost zamišljanja budućnosti već i slobodu neposrednog pojavljivanja, osnaživanja razlike i odlučnog zahvata u svakodnevici. Pank je artikulisao mržnju sa kojom običan svet ne zna šta da radi. Izazvao je najpre odbojnost, a potom komercijalni zagrljaj establišmenta. Lanci uglednih butikas prisvojili su pank oznake kao nužan znak osavremenjavanja. Ako sam savremen, neki znak neposlušnosti mora da se nađe bilo u kosi, na odelu, u opnošenju, govoru, obraćanju. Zihernadla kao ikona slobode udenuta gde god. Tako komercijalno smiren, pank je dodatno dekodiran akademskim konvencijama.

Zoltan Totka: Mislim da bi u sadašnjoj situaciji najveća subverzija bila uvođenje i poštovanje zakona, za razliku od situacije koju imamo, gde zakon i ne postoji, a kamoli da se poštuje. To sve ima veze sa kulturom: pre neki dan smo, eto, uspeli da uspostavimo saobraćajnu kulturu. S druge strane, na primer, kao autorski fotograf već 12 godina radim u iznajmljenom lokalnu, na iznajmljenoj opremi. Ne bih puno pričao o svojoj subverzivnosti, ali mislim da je to kod mene upravo nepokazivanje svojih fotografija. Hvala vam za ovaj razgovor, u vašoj priči sam se našao. Jako bih voleo da živim od svoje fotografije, a ne da odem na trafiknu i kupim "Ženu", "Bazar" ili "Dugu" sa fotkom Naomi Kembel na naslovnoj strani, preuzetom iz nekog engleskog časopisa od prethodnog meseca. Svi znamo da naslovna strana Naomi Kembel košta kilo love; ovde ta fotka nije plaćena. A autorski fotografi slikaju svadbe.

Najveća promena i udarac trenutnoj situaciji bio bi zakon koji bi se sproveo za 24 časa. Ako neko gazi travu, odmah pola plate. Ako neko vozi u pešačkoj zoni u parku, ovde ispred nas, tom brzinom da ja ne smem da pustim dete da ga ne bi zgazio, to sada niko ne kažnjava, niko ne odgovara. To je sve kultura, i od toga se mora početi. Bio sam u Švajcarskoj i video kako izgleda kad nekome ispadne papir na ulici. Ovde treba sprovesti švajcarski zakon.

Slikam i najružnije stvari u ovom gradu, slikam đubre; ali slikam i najlepše stvari. Mene niko nije mogao da zaustavi, sve ove godine, da slikam. U toku

bombardovanja napravio sam neke fotografije, videli ste ih ovde izložene, ove crvene fotografije. Bila je naša vojska, i svi iz opštine su me opominjali: "Ako budeš fotografisao, ima prava da te ubije naš vojnik, jer to ne sme da se fotografiše." Kad su svi trčali u podrum, ja na ogradu, i tamo gde je bilo toplo, gde sam mogao da izdržim, odatle sam fotkao. Sutradan, kad sam stavio fotku na mail sa porukom – pogledajte šta nam radite, prestanite da nas peglate, tu fotku je njujorški "Tajm magazin" objavio na naslovnoj strani, kolor, to je hiljadu dolara. Niti su stavili ime autora, niti mi je išta plaćeno; bilo je potpisano sa "Pančevac". Nemojte da mislite da sam ja nešto umišljen, samo hoću da kažem da ja pravim fotografije koje mogu da prođu i u svetu.

Ratka Marić: Ako je kultura zanemarila sposobnost da usaglasi stvari i izgubila parametre skladnog delovanja različitih aktera, subverzija nema subverzivni učinak, jer je poremećen osnovni kanal komunikacije i narušene su pretpostavke stvaralačkog života. Kakva bi to pobuna artikulisala strpljenje koje se očekuje od neposlušnih pobunjenika? Kakvi bi bili poslušni pobunjenici? Šta biva sa neprilagođenima bilo kom poretku, pa i onom koji su sami ustanovili? Kada bi najizvedenije segmente stvaralačkog procesa oživela pobuna, totalno osporavanje svih predviđenih punktova, raspala bi se zajednica stvaralaca, organizatora, kritičara i publike. Nestala bi očekivana čarolija. Subverzija je izgubila snagu pretnje, apriori uvažavanja. Potrošeni su rituali obavezujućeg dejstva. U uslovima konstantne krize vrednosti, nemoguć uređenja je očigledna, a subverzija gubi predznak uznemirenja. Izuzetak je stvaralačka scena gde se obznanjuje genijalan stvaralac i gde vladaju posebni uslovi stvaralačke objave razlika među pojedincima koji su ovladali posebnim tehnikama javnog izlaganja i delovanja. Na delu je kakofonija subverzivnih stilova i aktera tranzicije u zemljama istočne Evrope.